

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΩΣ «ΕΙΔΟΣ ΥΠΟ ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ»

ΕΥΤΥΧΙΑ ΒΟΥΤΥΡΑ

*Η Ευτυχία Βουτυρά διδάσκει
κοινωνική ανθρωπολογία
στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.*

Οι «πρόσφυγες» ως έννοια κι αντικείμενο έρευνας των κοινωνικών επιστημών εκπροσωπούν δύο αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις (Loescher and Monahan 1990)¹. Από τη μια πλευρά θέτουν το ερώτημα της σύγκρουσης συμφερόντων ανάμεσα στις κοινωνίες αποστολής, υποδοχής και στους διεθνείς οργανισμούς που τους προστατεύουν με κύριο εκπρόσωπο την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες. Με άλλα λόγια, η διαχείριση των προσφύγων ως πρόβλημα προς επίλυση ανάμεσα σε αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα αποτελεί έναν τομέα εφαρμοσμένης διεθνούς πολιτικής. Από την άλλη πλευρά, οι πρόσφυγες αντιπροσωπεύουν μια ριζική πρόκληση στο θέμα της εθνικής κυριαρχίας υποχρεώνοντας κράτη και διεθνείς οργανισμούς να έρθουν αντιμέτωπα με ηθικούς κανόνες κι αρχές ανθρωπίνων δικαιωμάτων που αποτελούν μέρος των διεθνών τους υποχρεώσεων προς τη διεθνή κοινότητα. Από τη σκοπιά της κοινωνικής ανθρωπολογίας και κοινωνιολογίας, οι πρόσφυγες αποτελούν μια πρόκληση στο βαθμό που η βίαιη μετακίνηση- ξεριζωμός- τους τοποθετεί σε μια μετέωρη κατάσταση (liminality) νομικής, πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής τους περιθωριοποίησης (Harrell-Bond

and Voutira 1992; Harrell-Bond 1986; Waldron 1987; Hirschon 1989; Castles and Miller 2003; Loescher 1992, 1994, 2001). Η ιστορία των διαφορετικών μορφών αντιμετώπισης των προσφυγικών ομάδων σε βάθος χρόνου και η εξέλιξη του θεσμικού πλαισίου για την προστασία τους αποτελεί ένα παράδειγμα του τρόπου που το λεγόμενο «διεθνές ανθρωπιστικό σύστημα» (international humanitarian regime) (Loescher 2001, 2008²) κωδικοποιεί, ταξινομεί και καθιερώνει μια σειρά από πρακτικές απέναντι σε «κρίσεις» που θεωρούνται εγγενώς ασταθής και μεταβατικές (Rogers and Copland:39).

Ο στόχος αυτού του κειμένου είναι να παρουσιάσει την εξέλιξη των προσφύγων ως αντικείμενο επιστημονικής έρευνας, ως «πρόσωπα» με την ανθρωπολογική έννοια του όρου, ως εικόνες στα ΜΜΕ και ως δρώντα υποκείμενα που προσπαθούν να επιβιώσουν υπό αντίξοες συνθήκες. Η ιστορία των προσφύγων στον 20ό αιώνα μπορεί να ειπωθεί ως ένα αφήγημα με τίτλο «από τους πρόσφυγες χωρίς πολιτική, στην πολιτική χωρίς πρόσφυγες».

Από τη σκοπιά του διεθνούς δικαίου, που είναι κι ένας από τους βασικούς τομείς καθορισμού της έννοιας του «πρόσφυγα», είναι οι άνθρωποι που έχουν καταρχήν χάσει την προστασία του κράτους προέλευσής τους διασχίζοντας ένα διεθνές σύνορο από δικαιολογημένο φόβο δίωξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων. Ως άνθρωποι χωρίς κρατική προστασία σε έναν κόσμο που καθορίζεται από τη λογική της ιθαγένειας και της κρατικής προστασίας, οι πρόσφυγες αποτελούν μια διαρκή πρόκληση στις προσπάθειες των κρατών να ρυθμίσουν τις σχέσεις μεταξύ τους. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι την περίοδο μετά το Ψυχρό Πόλεμο οι πρόσφυγες αποτελούν κατεξοχήν ζήτημα εθνικής ασφάλειας (Loescher 2008; Kushner and Knox 1999)

Οι απαρχές της μελέτης των προσφύγων

Η έρευνα «περί των προσφύγων»,³ ως διακριτά αναγνωρίσιμος ακαδημαϊκός τομέας, ξεκίνησε τυπικά το 1982 σε δύο μεγάλα ακαδημαϊκά κέντρα: στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και στο Πανεπιστήμιο του York στον Καναδά. Εκείνη την εποχή υπήρχαν 12 εκατομμύρια πρόσφυγες παγκοσμίως με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στην Αφρική. Η βασική δέσμευση των ακαδημαϊκών (νομικοί, ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι, γεωγράφοι, φιλόσοφοι, διατροφολόγοι) ήταν παραδόξως να εξαφανίσουν το αντικείμενο τους, δηλαδή δούλευαν για έναν κόσμο χωρίς πρόσφυγες! Είναι ενδιαφέρον να αναλογιστεί κανείς τον καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα υποκείμενα που αποτέλεσαν τις ομάδες στόχου της έρευνας των δύο αυτών ακαδημαϊκών ιδρυμάτων. Το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης επικέντρωσε την επιτόπια έρευνά στους πρόσφυγες στην Αφρική, ενώ το Πανεπιστήμιο του York στην επανεγκατάσταση των Βιετναμέζων προσφύγων στη Βόρεια Αμερική.

Η δυνατότητα οικονομικής επιβίωσης και ερευνητικής παραγωγής αυτών των ακαδημαϊκών κέντρων στηριζόταν εκείνη την εποχή στη χρηματοδότηση από διεθνείς οργανισμούς και μη-κερδοσκοπικά κοινωφελή ιδρύματα (π.χ. Ford Foundation, Carnegie Foundation, Mellon Foundation). Ένα σημαντικό συλλογικό έργο που καθιέρωσε την εικόνα για τους πρόσφυγες σε διεθνές επίπεδο ήταν το συλλογικό έργο των A. Zolberg et. all *Escape from Violence. Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World* (1989) του οποίου η έκδοση χρηματοδοτήθηκε από το Ford Foundation. Εκείνη την εποχή η Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες προσπαθούσε να προωθήσει μια αναπτυξιακή λογική για του πρόσφυγες ως 'μοχλούς ανάπτυξης' για τις τοπικές κοινωνίες εμπνευσμένη από τη δουλειά του Zac Cuenod και του Robert Gorman που είχε τίτλο *Προσφυγική Βοήθεια και Ανάπτυξη-Θεωρία και Πρακτική* (Gorman R. (1993), *Refugee Aid and Development: Theory and Practice*, Greenwood Press).

Ο ρόλος των φοιτητών-ερευνητών στην ανάπτυξη των τμημάτων Προσφυγικών Σπουδών

Οι πρόσφυγες έχουν αποτελέσει αντικείμενο ακαδημαϊκής έρευνας στις περισσότερες κοινωνικές επιστήμες από τις αρχές του 20ού αιώνα. Παρόλη τη δυσκολία να απομονώσει κανείς τις «απαρχές» των προσφυγικών μελετών, ένα σημείο-τομή θεωρείται η δημοσίευση του ειδικού τεύχους του διεθνούς φήμης περιοδικού *International Migration Review* το 1981 (Stein and Tomasi). Στην εισαγωγή του τόμου, οι επιμελητές διατυπώνουν την πρόκληση για την ανάγκη δημιουργίας ενός τομέα ερευνών-προσφυγικών μελετών, ο οποίος θα καθιέρωνε τα θεμέλια μιας νέας διεπιστημονικής πειθαρχίας (discipline) που θα περιελάμβανε την ορολογία, τη διατύπωση των βασικών ερωτημάτων και θα προσδιόριζε τις παραμέτρους και τις προτεραιότητες αυτού του τομέα (Stein and Tomasi 1981:6; Stein 1981⁴). Δύο καταξιωμένα ακαδημαϊκά κέντρα ανταποκρίθηκαν σε αυτήν την πρόκληση: το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης στη Μ. Βρετανία και το Πανεπιστήμιο του York στον Καναδά.

Στη βρετανική παράδοση, ένα μεγάλο μέρος της δυναμικής της ανάπτυξης του τμήματος Προσφυγικών Σπουδών, αρχικά στην Οξφόρδη και στη συνέχεια στο Πανεπιστήμιο του Ανατολικού Λονδίνου⁵, συνδέεται με τον ενεργό ρόλο των φοιτητών που συμμετείχαν από την αρχή με έρευνες πεδίου, κυρίως στην Αφρική που ήταν και ο κατεξοχήν τόπος παραγωγής προσφύγων. Οι διδακτορικές διατριβές που υπάγονταν σε διαφορετικά τμήματα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (ανθρωπολογία, πολιτική επιστήμη, ιστορία, νομική, ψυχολογία, κοινωνιολογία) εντάχθηκαν υπό την αιγίδα του Κέντρου Προσφυγικών Μελετών (Refugee Studies Centre) και καθιέρωσαν με τον τρόπο αυτόν τη διεπιστημονικότητα του τομέα.⁶ Το μεταπτυχιακό

πρόγραμμα στον τομέα των Προσφυγικών Σπουδών που ξεκίνησε το 1988 ενέταξε παράλληλα φοιτητές και πρόσφυγες μέσα από προγράμματα υποτροφιών που υποστήριζαν τις σπουδές τους στη θεωρητικοποίηση της εμπειρίας τους. Η πρακτική αυτή καθιέρωσε μία κυριολεκτική συμμετοχική παράδοση στο πλαίσιο της εκπαίδευσης στον τομέα των προσφύγων δεδομένου ότι τα ίδια τα υποκείμενα συμμετείχαν στην διατύπωση των προβλημάτων και στην αξιολόγηση της θεωρίας και της πρακτικής. Δεδομένου ότι η έννοια της «συμμετοχής» ενέχει διαφορετικές βαθμούς «μέθεξης», η παρουσία υποκειμένων που συμμετέχουν στο στοχασμό και αναστοχασμό των εμπειριών τους και χρησιμοποιούν τις εμπειρίες τους για την αξιολόγηση της θεωρίας αποτέλεσε μια μεθοδολογική ιδιαιτερότητα (Donna 2007)⁷. Η πρώτη γενιά αυτών των φοιτητών παρήγαγε τις πρώτες έρευνες πεδίου που συνιστούν και τη διευρυνόμενη βάση της θεωρίας και των βάσεων δεδομένων του «προσφυγικού φαινομένου» και της «υποχρεωτικής μετανάστευσης» (π.χ. Black 1998; De Waal 1989; Elmadmad 2002; Bascom 1998; Scran 1995). Παράλληλα, πολλοί από αυτούς εκπροσωπούν σήμερα διεθνείς οργανισμούς, κρατικούς και ΜΚΟ, επιστημονικές ενώσεις και ερευνητικά κέντρα και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και της πολιτικής υπέρ των προσφύγων τόσο στο πεδίο (π.χ. στρατόπεδα προσφύγων) όσο και στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Από τους πρόσφυγες χωρίς πολιτική, στην πολιτική χωρίς τους πρόσφυγες

Σύμφωνα με τον επίσημο λόγο της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (1950- σήμερα), διάδοχο της Κοινωνίας των Εθνών (1921-1939), οι λύσεις στο «προσφυγικό πρόβλημα» είναι τρεις: Πρώτον, ένταξη στην πρώτη χώρα ασύλου. Δεύτερον, επανεγκατάσταση σε τρίτη χώρα υποδοχής. Τρίτον, εθελοντικός επαναπατρισμός. Οι τρεις αυτές λύσεις έχουν αποτελέσει και τους βασικούς άξονες διαχείρισης των προσφυγικών κρίσεων τον τελευταίο αιώνα.

Θα μπορούσε κανένας να τοποθετήσει τις τρεις αυτές λύσεις σε μία χρονική συνέχεια, έτσι ώστε να προβληθεί και η γενεαλογία της προβληματοποίησης της έννοιας του «πρόσφυγα» στο χρόνο.

Η ιστορία των πολιτικών διαχείρισης των προσφύγων από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι σήμερα περιλαμβάνει πέντε διακριτές φάσεις από τη σκοπιά της γενεαλογίας των «λύσεων» του προσφυγικού προβλήματος:

Α) Η διαχείριση των προσφύγων ως πόροι εθνικής ανάπτυξης στη χώρα υποδοχής. Η περίοδος αυτή συμπίπτει με τη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών, εθνικών κρατών και ο κύριος τρόπος που εισάγεται είναι η οικονομική τους ένταξη στο ανθρώπινο εργατικό δυναμικό. Η Γαλλία είναι μία από τις πρώτες χώρες που υποδέχεται τους Λευκούς

Ρώσους, εμigré από την Τσαρική Ρωσία, και τους εντάσσει στο εργατικό της δυναμικό που έχει υποστεί απώλειες μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁸ Η θεσμική λύση που εισήγαγε η Κοινωνία των Εθνών ήταν η δημιουργία των διαβατηρίων Νάνσεν, που πήραν το όνομα τους από τον πρώτο Ύπατο Αρμοστή για τους Πρόσφυγες της Κοινωνίας των Εθνών Friedrich Nansen. Η σημασία των διαβατηρίων Νάνσεν και στη συνέχεια στη Συνθήκη του 1951 για τους Πρόσφυγες του αντίστοιχου «Πιστοποιητικού Δικαιώματος Μετακίνησης» («1951 Convention Travel Document») αφορά στην αναγνώριση του «δικαιώματος στη μετακίνηση» για τους πρόσφυγες που, δυστυχώς, σήμερα δεν αναγνωρίζεται από τα περισσότερα κράτη και από τις υπηρεσίες αλλοδαπών.

Β) Η μετεγκατάσταση σε τρίτη χώρα. Η έννοια της «μετεγκατάστασης» ορίζεται ως η μετακίνηση των προσφύγων από ένα κράτος στο οποίο ζήτησαν αρχικά προστασία σε ένα τρίτο κράτος, το οποίο συμφώνησε να τους δεχτεί με καθεστώς μόνιμης διαμονής. Η δεύτερη αυτή φάση αφορά τους πρόσφυγες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και καθιερώνει τα κράτη υποδοχής προσφύγων (ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Δυτική Γερμανία)⁹ που συμπίπτουν και με τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών. Η πρώτη μεγάλη μετα-πολεμική κρίση που καθιέρωσε τη λύση της μετεγκατάστασης ήταν η προσφυγική κρίση στην Ουγγαρία (1956), όταν περίπου 200.000 Ούγγροι έγιναν πρόσφυγες μετά τη σοβιετική στρατιωτική επέμβαση. Τα περισσότερα «δυτικά» κράτη δέχθηκαν Ούγγρους πρόσφυγες και τους ενέταξαν στον κοινωνικό τους ιστό.¹⁰ Η διαχείριση της Ουγγρικής κρίσης συνέβαλε στην υιοθέτηση από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ ένα χρόνο αργότερα μιας απόφασης με την οποία αναγνωρίζεται ο παγκόσμιος χαρακτήρας του προσφυγικού προβλήματος. Με την απόφαση αυτή, δημιουργείται ένα ταμείο για την αντιμετώπιση προσφυγικών κρίσεων έκτακτης ανάγκης και η ίδρυση της Εκτελεστικής Επιτροπής του Προγράμματος του Ύπατου Αρμοστή (Executive Committee of the High Commissioner's Program –EXCOM). Η εν λόγω επιτροπή γνωμοδοτεί στον Ύπατο Αρμοστή μετά από αίτημά του για θέματα που αφορούν την προστασία και βοήθεια των προσφύγων και εγκρίνει το ετήσιο πρόγραμμα παροχής υλικής βοήθειας. Το 1957, ένα χρόνο αργότερα, η γεωγραφική αρμοδιότητα της Ύπατης Αρμοστείας διευρύνεται όταν ζητείται από την Ύπατη Αρμοστεία να προστρέξει στην αναζήτηση πόρων που θα ανακούφιζαν πρόσφυγες εκτός Ευρώπης (Κινέζοι πρόσφυγες στο Χονγκ Κονγκ). Η δράση αυτή δημιουργεί ένα σημαντικό προηγούμενο για τη δράση της Ύπατης Αρμοστείας για τους Πρόσφυγες στον αναπτυσσόμενο κόσμο.

Γ) Τη δεκαετία του 1970, οι πρόσφυγες οριοθετήθηκαν ως «τριτοκοσμικό πρόβλημα» με τη λογική του ότι έπρεπε να επιλυθεί επιτόπου (Zolberg et al. 1989). Η

έννοια του ασύλου σχετικοποιήθηκε: η εννοιολόγηση του απέκτησε έναν προσωρινό χαρακτήρα, όπως και η λύση που επινοήθηκε για να το απαντήσει: τα προσφυγικά στρατόπεδα. Τα προσφυγικά στρατόπεδα, ως θεσμός και πρακτική, χρησιμοποιήθηκαν αρχικά ως μια στρατηγική «πολιτικής περιορισμού» (Karadawi 1999, Chimni 2002) κι ένας αποτελεσματικός μηχανισμός για την παροχή ανθρωπιστικής αρωγής (Harrell-Bond 1986, Voutira and Harrell-Bond 1995; Kuhlman 2002). Καμιά από αυτές τις προγραμματικές σκέψεις δεν υλοποιήθηκε στην πράξη με επιτυχία. Όσο αναφορά στην «πολιτική περιορισμού», τα στρατόπεδα προσφύγων, όπως απέδειξε η έρευνα της Malkki (1995), έγιναν χώροι παραγωγής πολιτικών κινημάτων και αντιστασιακών ομάδων. Όσον αφορά στην οικονομική διάσταση των στρατοπέδων, σε αντίθεση με τον αρχικό στόχο να λειτουργήσουν ως νησίδες οικονομικής αυτάρκειας για τους πρόσφυγες, οδήγησαν στην προοδευτική εξαθλίωση και την απόλυτη εξάρτηση της λειτουργίας τους από τους οργανισμούς διεθνούς ανθρωπιστικής βοήθειας (π.χ. Clark and Stein 1985, Crisp 2002).

Δ) Η τέταρτη φάση που ξεκινάει στα μέσα της δεκαετίας του 1980, προωθεί συστηματικά, μέσα από οδηγίες και διοικητικές πρακτικές, τον επαναπατρισμό: όλοι οι πρόσφυγες έχουν και πρέπει να έχουν το δικαίωμα της εθελοντικής επιστροφής στην πατρίδα τους. Αυτή είναι η αρχή στην οποία στηρίζεται και η προώθηση του επαναπατρισμού ως πολιτική προς όφελος των προσφύγων. Η ιστορική συγκυρία είναι ενδιαφέρουσα. Στα κείμενα της Ύπατης Αρμοστείας, η ιδέα του επαναπατρισμού προωθείται ως η ιδανική λύση για την εξάλειψη του προβλήματος των προσφύγων.¹¹ Η βασική φιλοσοφία των προγραμμάτων επαναπατρισμού που προώθησαν οι διεθνείς οργανισμοί τη δεκαετία του 1990 στηρίζεται σε ορισμένες κοινά αποδεκτές προϋποθέσεις: α) οι άνθρωποι ανήκουν σε μια συγκεκριμένη περιοχή κι αυτή η εδραία υπόσταση διακόπτεται λόγω της προσφυγικής ιδιότητας, β) η ιδανική «αποκατάσταση» αυτής της αρχικής εδραίας φύσης μέσω του επαναπατρισμού αιτιολογεί και την επιλογή του ως καλύτερης δυνατής λύσης ως την επιστροφή στα πάτρια εδάφη, γ) η ανασυγκρότηση του κοινωνικού ιστού προϋποθέτει την οικονομική επένδυση σε υποστηρικτικές υποδομές που θα επιτρέψουν την άμεση επιβίωση των επαναπατρισθέντων. Οι τρεις αυτές προκείμενες παρήγαγαν ένα καινούργιο λεξιλόγιο πολιτικών κι αξιολόγησης τους που στηριζόταν στο σλόγκαν «Επαναπατρισμός μέσω ανασυγκρότησης και επανένταξης». Είναι χαρακτηριστικό ότι τη δεκαετία του 1990 περίπου 12 εκατ. πρόσφυγες επαναπατρίστηκαν σε διεθνές επίπεδο (Koser and Black 1999). Οι χώρες επαναπατρισμού περιελάμβαναν: Αγκόλα, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Καμπότζη, Αιθιοπία, Ιράκ, Μοζαμβίκη, Ρουάντα, Σομαλία και Νότια Αφρική. Ο ίδιος ο αριθμός των 12 εκατομμύρια ως κριτήριο της επιτυχίας των

προγραμμάτων επαναπατρισμού είναι εντυπωσιακός. Το πρόβλημα όμως παραμένει, διότι εις πείσμα του αυξημένου αριθμού επαναπατρισθέντων μέσα από τα διεθνή προγράμματα επαναπατρισμού, το σύνολο των προσφύγων στο τέλος της «δεκαετίας του επαναπατρισμού» ήταν 13 εκατομμύρια, αριθμός μεγαλύτερος από εκείνον με τον οποίο ξεκίνησε η δεκαετία. Η απάντηση σε αυτό το αριθμητικό πρόβλημα είναι προφανώς ότι νέες συγκρούσεις αντικατέστησαν παλιότερες και ότι οι παλιοί πρόσφυγες αντικαταστάθηκαν με καινούργιους. Παράλληλα, είναι η περίοδος που οι δυτικές χώρες εισάγουν την εικόνα των προσφύγων ως ομορτυνιστών κι όχι ως θύματα παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹². Καταλήγει, λοιπόν, κανένας στο παράδοξο που διατυπώνει ο Adam Roberts (1998) στο τέλος της δεκαετίας του 1990 ότι έχουμε «περισσότερους πρόσφυγες, λιγότερο άσυλο».¹³

Με την παράλληλη αύξηση της φτώχειας, της πολιτικής αστάθειας στο λεγόμενο τρίτο κόσμο και την έλλειψη πολιτικής βούλησης από τη Δύση ενισχύθηκαν και καθιερώθηκαν αρνητικά στερεότυπα για τους πρόσφυγες και ξενοφοβικά σύνδρομα. Παράλληλα, δεν είναι τυχαίο ότι στο τέλος της δεκαετίας του 1980 διατυπώνεται κι ένας σοβαρός κριτικός λόγος που προτείνει ένα υπόδειγμα ανάλυσης στηριγμένο στην πολιτική οικονομία της φτώχειας. Η βασική θέση των θεωριών αυτών είναι ότι οι παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνδέονται άμεσα όχι μόνο με τις πολιτικές, αλλά και τις περιβαλλοντικές και οικονομικές αιτίες που παράγουν τους πρόσφυγες (π.χ. De Waal 1989, Sen ..., Chimni 2002).

Η προώθηση του εθελοντικού επαναπατρισμού ως την καλύτερη δυνατή λύση παρήγαγε και τον αντίλογό της όταν πολλοί ερευνητές άσκησαν κριτική με βάση μελέτες πεδίου για τις συνθήκες εξαναγκασμού κάτω από τις οποίες εφαρμόζονταν τα προγράμματα επαναπατρισμού (Allen and Morsnik 1994, Allen 1996, Black and Koser 1999, Βουτυρά 2006:273-275). Ακόμη και ο επαναπατρισμός σε συνθήκες πολιτικής αστάθειας και η επαναπροώθηση προσφύγων θεωρήθηκαν επιτρεπτά κάτω από την ομπρέλα του καινούργιου όρου των «ασφαλών χωρών» (Cuny et al. 1992, Turton and Marsden 2002).

Ε) Το τέλος της δεκαετίας του 1990 επανέφερε το πρόβλημα των προσφύγων εκεί από όπου είχε αρχικά ξεκινήσει στο Μεσοπόλεμο, δηλαδή στην Ευρώπη. Η κρίση στη Γιουγκοσλαβία ανακίνησε το πρόβλημα των προσφύγων και εισήγαγε το πρότυπο του πρόσφυγα σε πιο οικεία στερεότυπα, δηλαδή του 'λευκού κέντρο-ευρωπαϊού' θύματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες στο τέλος της δεκαετίας του 1990 το σύνολο των προσφύγων είχε ήδη αυξηθεί σε 22 εκατ.. Η ορολογία που διατυπώθηκε από τους διεθνείς οργανισμούς ασφάλειας και προστασίας εισήγαγε καινούργιες έννοιες, όπως «προ-

ληπτική προστασία» και «ασφαλείς περιοχές» που στόχευαν στον περιορισμό της μετακίνησης με την αντίστοιχη νομική εννοιολόγηση ως το «δικαίωμα στο μη ξεριζωμό» (“the right not to be uprooted”, G. Jaeger 1993).

Στο τέλος του 20ού αιώνα, η λεγόμενη «κρίση του ασύλου» ταυτίστηκε με τη «μεταναστευτική κρίση» (Richmond 1994; Weiner 1995) τουλάχιστον στο επίπεδο της πρόσληψης από τις χώρες υποδοχής, δεδομένου ότι ο κοινός παρανομαστής ήταν το οικονομικό βάρος για τις χώρες υποδοχής που αποτελούσαν και μέλη της διεθνούς κοινότητας. Μια κοινή στρατηγική των ευρωπαϊκών κρατών απέναντι στη διττή πρόκληση της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης ήταν πρώτον, η δημιουργία μιας σύνθετης ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης των διαφορετικών «τύπων» προσφύγων και δεύτερον, η διαφοροποίηση τους από τους «εσωτερικά εκτοπισμένους», οι οποίοι τυπικά ανήκουν στη δικαιοδοσία του δικού τους κράτους. Και οι δυο αυτές στρατηγικές έχουν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν από απολυταρχικά καθεστώτα που στηρίζονται στην ταξινόμηση ως προϋπόθεση της αστυνόμευσης. Η έρευνα του Richmond (1994) διατυπώνει με σαφήνεια αυτή τη σύνδεση ανάμεσα στην πρακτική της ταξινόμησης, όπως λειτουργούσε στο Απαρτχάιντ της Νοτίου Αφρικής, και στις σύγχρονες διοικητικές πρακτικές ταξινόμησης της ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας. Από το 2000, η έννοια του «πρόσφυγα» στα ευρωπαϊκά κράτη τείνει να εκλείψει δεδομένου ότι λιγότερο από το 1% του συνόλου των αιτούντων άσυλο γίνεται δεκτό στα ευρωπαϊκά κράτη με το καθεστώς του πρόσφυγα. Ένα ενδιαφέρον παράδοξο που προκύπτει στην αναθεώρηση των σχέσεων ανάμεσα στους αιτούντες άσυλο/πρόσφυγες και στις αναπαραστάσεις τους είναι ότι ενόσω τυπικά ο αριθμός των αναγνωρισμένων προσφύγων μειώνεται, η πολυπλοκότητα των αναπαραστάσεων και εικόνων τους στα ΜΜΕ και στο διαδίκτυο αυξάνεται. Σύμφωνα με την ανθρωπολόγο Lisa Malkki (1996:386):

η εικονική αναπαράσταση των προσφύγων μοιάζει να είναι μια μονοσήμαντη, μεταφραζόμενη και μετακινούμενη μορφή γνώσης σχετικά με αυτούς...Οι εικόνες των προσφύγων είναι τώρα ένα κυρίαρχο μέσο για την καλλιέργεια μιας διεθνικής κοινωνικής φαντασίας της προσφυγιάς. Η οπτική αναπαράσταση του ξεριζωμού εμφανίζεται σε πολλά επίπεδα: ανάμεσα σε διοικητικούς υπαλλήλους που ασχολούνται με τους πρόσφυγες, στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, στους δημοσιογράφους, στις δημοσιεύσεις των ανθρωπιστικών και διεθνών οργανισμών, σε φιλανθρωπικούς μαραθώνιους στην τηλεόραση ή ακόμη σε διαφημίσεις μόδας (έχω δει σε ένα φιλανδικό περιοδικό γυναικείας μόδας στυλ που επονομαζόταν «the refugee look»).

Αυτού του είδους οι αναπαραστάσεις είναι σημαντικές και πολλαπλές. Η πολλαπλότητά τους παράγει και μια *de facto* αδυναμία των ίδιων των προσφύγων να μιλήσουν για τον εαυτό τους ως υποκείμενα και δρώντα πρόσωπα. Οι

απεικονίσεις και οι αναπαραστάσεις τους μας εμποδίζουν να τους μιλήσουμε και να συνομιλήσουμε μαζί τους.

Η ανθρωπολογική έρευνα για τους πρόσφυγες συχνά αποδομεί τη δημοσιογραφική ορολογία που στηρίζεται στη μαζικοποίηση, στην πλήρη ανέχεια και αδυναμία που αναπαράγει τη βασική ανωνυμία και κοινοτοπία της οδύνης σε μεγάλη κλίμακα. Η μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι η ιστορικοποίηση των φαινομένων και των υποκειμένων, καθώς και η περιγραφή των συνθηκών και των βιωμάτων των προσφύγων ως δρώντα πρόσωπα (Shahram Khosravi 2007; Malkki 1996; Harrell-Bond and Voutira 2007; Feldman 1994). Το ίδιο ισχύει και για την οπτική απεικόνιση των προσφυγικών εμπειριών μέσα από το εθνογραφικό φιλμ. Η φιλμογραφική παρουσίαση της βοσνιακής κρίσης στο χωριό που είχε κάνει την έρευνά της η Tone Bringa (1993?) και η συνέχεια της εμπειρίας αυτής της κοινότητας μετά την υλοποίηση του προγράμματος επαναπατρισμού των δρώντων προσώπων που μιλούν για τις προσδοκίες και τις απογοητεύσεις τους στις καινούργιες συνθήκες διαβίωσης στη μετά-πολεμική Βοσνία είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα αυτής της ανθρωπολογικής παρέμβασης.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς στην ιστορία των ανθρωπολογικών μελετών για τους πρόσφυγες ότι οι περισσότεροι ανθρωπολόγοι που μελέτησαν τους πρόσφυγες το έκαναν «κατά τύχη». Για παράδειγμα, η έρευνα του Art Hansen (1977)¹⁴ και της συζύγου του Anita Spring (1979)¹⁵ ξεκίνησε ως διερεύνηση των συνθηκών διαβίωσης στα χωριά της βορειοδυτικής Ζάμπιας και μόνο όταν βρέθηκαν στο πεδίο ανακάλυψαν ότι τα 2/3 του πληθυσμού που μελετούσαν ήταν πρόσφυγες. Με άλλα λόγια, το ίδιο το αντικείμενο δεν ήταν ορατό με τρόπο που να αποτελέσει αντικείμενο επιλογής ακαδημαϊκής έρευνας. Το ίδιο ισχύει και για τη μελέτη της Hirschon (2004),¹⁶ η οποία επίσης «ανακάλυψε» τους πρόσφυγες στο πεδίο, 50 χρόνια μετά το ξεριζωμό τους. Η μελέτη του Λοϊζου είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα ενός ανθρωπολόγου που έχοντας μελετήσει στο παρελθόν μια κοινότητα στην περιοχή της Μόρφου (βόρεια Κύπρος), η οποία το 1974 με την τουρκική εισβολή έγινε πρόσφυγες, επέστρεψε το 1981 στο πεδίο για να διερευνήσει τις επιπτώσεις της προσφυγικής εμπειρίας στην καθημερινή τους ζωή ως πρόσφυγες στη νότια Κύπρο.¹⁷

Ένα από τα πλεονεκτήματα που μπορεί να αντλήσει η ανθρωπολογία και οι ανθρωπολόγοι από τη μελέτη των προσφύγων είναι η καταγραφή της κοινωνικής αλλαγής, όχι απλά ως μια συνέχεια, αλλά στο πλαίσιο μιας δραματικής ασυνέχειας στο βαθμό που η εμπειρία του ξεριζωμού για μια ομάδα μπορεί να αποτελέσει και υπόδειγμα κοινωνικής αλλαγής τόσο για την ίδια την ομάδα όσο και για τον ευρύτερο κοινωνικό ιστό.

Σήμερα, στο διεθνές επίπεδο οι πολιτικές διαχείρισης των προσφύγων στηρίζονται σε μια σχηματοποιημένη πρόσληψη των προσφύγων, όχι ως «προσώπων» με την ανθρωπολογική έννοια, αλλά ως «ροών» με τη δημογραφική έννοια καθιερώνοντας την επιβολή απάνθρωπων μέτρων αστυνόμευσης και διαχείρισης τους. Και σε αυτόν τον τομέα, η έννοια του «πρόσφυγα» διαμεσολαβείται από τα ΜΜΕ και τις εικόνες που παράγουν, οι οποίες ανταγωνίζονται για το ποιο κέντρο κράτησης αποτελεί το υπόδειγμα κολαστηρίου στην ελληνική επικράτεια (Πάτρα- Έβρος-Μυτιλήνη).

Συνοψίζοντας, ένα από τα σημαντικά ζητήματα που τίθενται από τους διεθνείς οργανισμούς και τις αναπτυγμένες χώρες είναι το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στους πρόσφυγες και στην ασφάλεια των πολιτών των κρατών υποδοχής. Για τους δεύτερους, η διάκριση ανάμεσα στους μετανάστες και τους πρόσφυγες θεωρείται «λεπτομέρεια», καθώς η εννοιολόγηση των «ροών» δεν επιτρέπει την εξατομίκευση των περιπτώσεων. Η εννοιολόγηση των «ροών» οδηγεί, στο επίπεδο της πρόσληψης, στο ψευδές δίλημμα που αναιρεί τις υποχρεώσεις της χώρας υποδοχής απέναντι στη διεθνή κοινότητα και επιβεβαιώνει το ρόλο του κράτους ως υπεύθυνο για το μονοπώλιο της βίας. Η υπόθεση ότι οι πρόσφυγες αυξάνουν το ρίσκο της ανασφάλειας στην κοινωνία υποδοχής σε μια εποχή που κυριαρχείται από την εμμονή με θέματα ασφάλειας δεν έχει μέχρι στιγμής βρει την εμπειρική της τεκμηρίωση (Castles and Miller 2003)¹⁸. Αντίθετα, όπως μας έχει διδάξει η ιστορία, η διαχείριση των προσφύγων ως πόρους ανάπτυξης έχει τεκμηριωθεί. Αναρωτιέται, λοιπόν, κανείς που στηρίζεται η καχυποψία των κρατών απέναντι στους πρόσφυγες;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Loescher. G. and Monahan L. (1990) (eds), *Refugees and International Relations*, Clarendon Press-Oxford
- 2 Loescher, G., Betts, A., and J. Milner (eds), *The United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR): The Politics and Practice of Refugee Protection into the Twenty-first Century*, Global Institutions Series, Routledge, 2008, 180 σ.
- 3 Η «αναγκαστική μετανάστευση» ακαδημαϊκών από την Ευρώπη στις Η.Π.Α. τη δεκαετία του 1930 συνέβαλε στην ίδρυση της σχολής Κοινωνικής Έρευνας στη Νέα Υόρκη (The New School for Social Research- New York), γνωστό, επίσης, και ως το Πανεπιστήμιο στην Εξορία (Krohn 1993; Lyamn 1994; McLay 1994). Οι πρόσφυγες ερευνητές δεν ασχολήθηκαν με το προσφυγικό φαινόμενο αυτό καθαυτό. Οι περισσότεροι από αυτούς προσέφεραν στη νομική επιστήμη, σε αυτό που ονομάζεται σήμερα «νομικό καθεστώς των προσφύγων» (Burgers 1992).
- 4 Stein, B. (1981), 'The refugee experience: Defining the parameters of a field of study', *International Migration Review*, Vol. 15 (1-2):320-380.
- 5 Από το 2000, προγράμματα προσφυγικών σπουδών εμφανίζονται ως μεμονωμένες προσπάθειες να διερευνηθεί το φαινόμενο των προσφύγων σε σχέση με κάποια επιστήμη σε μεγάλα

αμερικανικά πανεπιστήμια, όπως στο Columbia, το George Washington και το Tufts. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα προγράμματα αυτά δεν παράγουν εξειδίκευση στον τομέα των προσφυγικών σπουδών ως ανεξάρτητο διεπιστημονικό αντικείμενο έρευνας, αλλά αποτελούν εφαρμογή σε κάποια υπάρχουσα επιστήμη, π.χ. δημογραφία (Tufts, Columbia), διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο και διεθνείς σχέσεις.

- 6 Voutira, E. and Dona, G. (2007), 'Editorial Introduction: Refugee Research Methodologies: Consolidation and Transformation of a Field', *Journal of Refugee Studies*, Vol, 20, No.2
- 7 Dona, G. (2007), 'The Microphysics of Participation in Refugee Research', *Journal of Refugee Studies*, Vol.20, 2:210-229.
- 8 Marrus, M. (1985) *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford.
- 9 Το Σύνταγμα του 1949 καθιέρωσε την υποχρέωση υποδοχής προσφύγων και αιτούντων άσυλο στη Γερμανία. Η υποχρέωση αυτή αίρεται το 1994 με αφορμή την προσφυγική κρίση λόγω του πολέμου της Γιουγκοσλαβίας.
- 10 Loescher, G., Betts A. and Milner J. (2008), *The United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). The politics and practice of refugee protection into the twenty-first century*, Global Institutions.
- 11 Coles (1985). Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανένας ότι η έννοια του «επαναπατρισμού» εμφανίζεται στη Συνθήκη του 1951 για τους Πρόσφυγες με αρνητικούς όρους: τα κράτη απαγορεύεται να επαναπροωθήσουν τους πρόσφυγες στα κράτη προέλευσής τους. Η φιλοσοφία του αρχικού κειμένου ήταν ότι τα κράτη υποδοχής έπρεπε να δέχονται τους πρόσφυγες με βάση την πρόσληψη τους ως οικονομικούς πόρους. Η βασική ιδέα όπως διατυπώνεται στα κείμενα της 'Υπατης Αρμοστείας είναι ότι η κατανομή των προσφύγων θα προωθούσε και μια θετικότερη κατανομή του ανθρώπινου δυναμικού αποσυμφορίζοντας τα κράτη της Ευρώπης και διοχετεύοντας το «πλεόνασμα» στις αναπτυσσόμενες χώρες.
- 12 Tuitt, P. (1996) *False Images: The Law's Construction of the Refugee*, London, σ.144-147.
- 13 Roberts, A. (1998), 'More Refugees, less Asylum: A Regime in Transformation', *Journal of Refugee Studies*, Vol.11, No. 4:375-395.
- 14 Hansen, A. (1977), *Once the Running Stops: The Social and Economic Incorporation of Angolan refugees into Zambian Border*, PhD dissertation, Department of Anthropology, Cornell University, Ithaca N.Y.
- 15 Spring, A. (1979), 'Women and Men as Refugees Differential Assimilation of Angolan Refugees in Zambia', *Disasters*, Vol.3, 4:423-428.
- 16 Hirschon, R. , *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004.
- 17 Peter Loizos , *Χρονικό της Κυπριακής Προσφυγιάς*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2001. Πιο πρόσφατα, ο Λοΐζος εξέδωσε το νέο του βιβλίο με τίτλο *'Iron in the Soul: Displacement, Livelihood and Health in Cyprus'* (Berghahn Studies in Forced Migration, 2008) που αποτελεί ένα ακόμη δείγμα της ανθρωπολογικής του δέσμευσης απέναντι στα υποκείμενα της έρευνάς του, καθώς και στη σύνδεση της ανθρωπολογίας με τη μελέτη των προσφύγων που την αναλλεει με το έργο του σε βάθος χρόνου δίνοντας έμφαση σε θέματα υγείας και ψυχικής υγείας απομυθοποιώντας την εικόνα των προσφύγων ως «πιο ευάλωτες ψυχικά και σωματικά ομάδες».
- 18 Castles, S. and Miller, M. (2003), *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, 3rd edition, The Guilford Press, New York.